

AKLIN KULLANIMI HOŞGÖRÜ VE TOPLUMSAL BARİŞ*

Doç.Dr. Niyazi USTA**

Toplumların gelişmişlik ve uygarlık düzeylerinin farklı oluşlarının temelinde pek çok etkeni ve bu etkenlerin toplumların tarihi içerisinde yoğunlaşmış biçimlerini gözlemlemekteyiz. Şayet böyle olmasaydı Doğu medeniyeti, Batı medeniyeti, Gelişmiş, Az gelişmiş ülke gibi tasnifler yapmamızı gerektiren hususlardan bahsedemerdik. Bu etkenlerden birisi de aklın toplumsal kullanımıdır. Şeyler arasındaki ilişkiyi kendi gerçekliği içerisinde tespit eden araç olarak akıl, mekanizma veya sistem olarak her toplumda her fertte ayırdır. Levy Bruhl, Leenhardt ve kısmen Durkheim'in ifade ettikleri gibi; ilkel düşünce bir tarafta, ilmi ve modern düşünce bir tarafta olmayıp¹ bu formlar ne kadar farklı olurlarsa olsunlar kaynağı bizatihi toplumsal şartlardır. Mitik düşünce içerisinde aklilik, akli zihniyet içerisinde de mitik düşünce biçimlerine rastlamak mümkündür.

Farklı düşünebilme ve akli farklı kullanabilme bir toplumu oluşturan bugünkü fertlerin yeteneklerinden ziyade içinde yaşadıkları toplumun sosyal tarihinin teşekkül etme noktasından bugüne dek geçirdiği aşamalar ve kazanımlar sayesindedir².

*16.05.2001 de Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğrencilerine konferans olarak sunulmuştur.

** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Durkheim, Levy Bruhl, Leenhardt'in konuyla ilgili görüşlerini aktaran Necati Öner; *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*, M.E.B Yay. İstanbul 1991, s. 46-47

² F.F.Schumacher, *Aklı Karışıklar İçin Klavuz*, (çev.M. Özet) L/ Yay. İstanbul 1990, s. 68,70

Aynı şeyin birden fazla çok sayıda veya farklı uyarıların tecrübe edilmişindeki artışa paralel olarak “düşünme çeşitliliğinin” artıyor olmasına ilaveten ihtiyaçların giderilmesinde, problem üretme ve çözümede dikkate alınan, kullanılan değer ve vasıtalar, toplumun üzerinde bir kültür atmosferi³ oluşturmaktadır. Aynı zaman diliminde yaşayan toplumların bugünkü halleri ve ileriye matuf düşünce biçimleri belirli oranda maziden bugüne dek oluşmuş, kültürel atmosferin basıncı altında gerçekleşmektedir. Davranışlarımızın sosyal etki süreciyle geliştiğini, Sherif’in⁴ “grup normunun oluşması” deneyi ve benzer diğer sosyal psikoloji deneyleriyle birlikte cesaretle ifade edebiliriz.

Neticede akıl yürütme; şuur muhtevaları arasında bir tür münasebet kurmak olduğuna göre, hüküm: kavramların nesnelere birbirlerine göre durumları, gerçeklikleri ve fonksiyonları hesaba katılarak çıkarılan bir sonuçtur. Böyle olunca şuurdaki muhtevaların niteliği ve niceliği aklın kullanımında, toplumsal standartlarda en etkin değişken olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Haldun bu durumu izah ederken “ilmi eserlerin ve fikirde husule gelen suretlerin tesiriyle nefis-i nâtika'nın gelişme ve tekâmül etmesiyle insanın akıl ve zekâsı artar, adi halk bu zekâyı gördükleri zaman bunun, insana mahsus olan hususiyetlerden farklı yaratılıştan ileri gelmekte olduğu zannına kapılırlar. Halbuki onların bu zanları gerçekten uzaktır. Şehirli ile göçebe arasındaki zekâ farkını müşahade edersen bu sözümlüğün doğruluğuna inanırsın. Şehirli zekâ ile aydınlanmıştır, fikir ve kavrayışı mükemmeldir, göçebe zekâ ve kavrayışı bakımından ondan dîn, (aşağı) derecededir. Göçebe, şehirlinin bu zekâ ve kavrayışını gördüğü zaman, bunu şehirlinin yaratılışından gelen bir hususiyet

³ Kültürel Atmosfer Tabirine ve İslami Gelenek İçerisinde Aklın Oluşumuna dair geniş bilgi için Andree Lalende'nin (La raison et les names Paris 1963) Oluşturucu Akıl, Oluşturulmuş Akıl tasnifiyle Muhammed Abid el-Cabiri'nin, **Arap Akılının Oluşumu**, (çev. İ. Akbaba) İstanbul 1997, **İslamda Siyasal Akıl**, (çev. V. Akyüz) İstanbul 1997, **Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı**, (çev. B. Koroğlu-H, Hacak-E. Demirli) İstanbul 1999, adlı çalışmalarına bakılabilir.

⁴ Çiğdem Kağıtçıbaşı, **İnsan ve İnsanlar**, Evrim Yay. 9. Baskı, İstanbul 1996, s.54.

sayar ve kendini akıl, insanlık ve yaratılış itibarıyla şehirliden dun derecede görür. Şehirlinin bu zekâ ve kavrayışı göçebenin bilmediği medeniyet kaide, usul ve edeplerini bilmek, hüner ve sanatı öğrenmek suretiyle elde ettiği doğru melekenin bir neticesidir. Halbuki göçebeler arasında anlayış, kavrayış, aklının mükemmelliği ve yaradılışı ile şehir ahalisinden daha üstün olanlar vardır”⁵ demektedir.

İnsanların herhangi bir kavram yada nesneyle ilişkisi; a) birikimleri b) ihtiyaçları c) güç ve kudretleri d) çevre şartları çerçevesinde realize olmaktadır. Bir “şeyi” algılama da ferdin yukarıda belirtilen donanımının biçimine göre gerçekleşmektedir. Diğer bir deyişle ferdin eğitim, ekonomi, entelektüel birikimi ve eforu onun hem birey olarak kendi durumunu hem de içinde yaşadığı toplumun belirlenmesinde ve ona katkısında temel verilerdir. Aksine fertlerin ve toplumların bir konuda farklı algı ve yargıya sahip olmalarını mükteseplerinin dışında bir şeyle izah etmek mümkün değildir.

Kıt imkanlar ve eksik donanımlar ile belirlenen hüküm yada **nesnellik** ile onun karşısındaki **nesnellik** elbette aynı olmayacaktır. Karar vermede gerçekleşen işlem miktarı aynı olmadan kararların ve kanaatlerin benzer olması beklenilemez. Değişim olgusu ile gelenekçi tutumun karşı karşıya gelişlerinin temelinde yukarıda zikredilen farklılıklar yatmaktadır. Ayrıca dünün kıt imkanları ile belirlenen “**nesnellikler**” keyfiyetin değişimine ve niceliğin artışına paralel olarak değişecektir. Kısacası sosyal alanda ilânihaye geçerli nesnelliklerden ziyade değişen nesnellikler söz konusudur. Sosyal alanın nesnelliklerini kuran ve değiştiren insandır. Her “**mantığa uygunluk**” ya da “**doğru**” daha güçlü bir “**mantığa uygunlukla**” veya “**doğru**” ile nesh edilme ihtimali ve imkanı içerisindedir. Fakat bir önceki mantığa uygunluk ya da sosyal

⁵ İbn Haldun, **Mukaddime**, II. Cilt (çev. Z. Kadiri Ugan) MEB Yay, 1988, s. 450-451.

realite cari olduğu zaman diliminin uzunluğu ile doğru orantılı olarak gelenekleşmekte, dolayısıyla da yerini alacak olan daha güçlü argümanlara karşı bir mukavemeti ortaya çıkarmış olmaktadır. Çünkü geleneğin içinde sosyalleşmenin stabil bir hal alması pek çok fertte ve kurumsal anlayışta, değişimle karşılaşıldığında içten gelen bir “yabancılaşıyor muyuz”, “başkalaşıyor muyuz” tembihini geliştirmesi tabiidir. Değişmenin gerekliliği az çok farkında olunmakla birlikte, zikredilen tembihin etkisi altında kalınma ile “çalıyı tersinden sürükleme” değiminde ifadesini bulan bir duruma düşölmektedir. Bu noktada ortaya çıkan problem, toplumun bütün sosyal kurumlarıyla yapısal değişimi talep etmesine, en azından zorlanmasına karşı daha basitten ve ahlâki olmayan nedenlerle bu değişim geciktirilmektedir.

Geri kalmışlığa, barbarlığa karşı “galebe” çalmak yerine grup ya da sınıf çıkarlarından, bencillikten, hak edilmeyen bolluk ve rahatlıktan⁶ hareketle sudan bahaneler toplumun gündeminin tam orta yerine düşürölünce toplumda oluşan ümitsizlik duygusu, bireyselleşmeyi engelleyici bir fonksiyon icra etmektedir. Problem çözme yeteneği geliştirelemeyince de “mehdi” anlayışında göröldüğü üzere karizmatik vasıtalar kullanımı, zihinleri işgal eder olmaktadır.

İçinde yaşanan toplumun kültürel atmosferinin fertlerini etkilemesi ve kavramların ferdin tecrübesi öncesine tekâbul etmesi bir vakıadır⁷. Fert tarafından kavramların kabul ve reddedilme şiddetinin, onların bizatihi objektif değerlerinden ziyade hakim olan inanışlarla uyumluluklarına göre⁸ cereyan etmekte olduğunu tespit edebiliriz. Bu bir nevi gayri-şuuri, dolaylı bilgilendirme. Toplumun, her hangi bir düşüncenin, yapılanmanın kısaca değişmenin oluşmasına, temas edilmesine müsade ettiği kadar, müsade etmeyişleri de söz

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, I. Cilt. s.357.

⁷ Joseph Fictor, *Sosyoloji Nedir?* (çev. N. Çelebi) Ankara. 1996, s. 148 vd.

⁸ K. R. Merton, *La Sociologie de la Connaissance, La Sociologie aux xxeme Siecle*. 1947 Paris, s.388 den aktaran N. Öner, a.g.e., s.26.

konusudur. Bu çerçevede gelişen **normlar** ve **anlayışlar** problemlerin çözümünü karşılayamaz durumda kalabilmektedir.

Sosyal problemlerin sebepleri ve çözümlerini mutlak manada kategorileştirmek pek mümkün değildir. Ancak çözümün bizzat toplumdaki kendinden, onun gündelik sosyal yaşayışının verilerinden çıkması icbaridir. Sosyolojik açıdan gündelik hayatın bir eşya platformu, bir müşahede evreni teşkil etmesinden hareketle, problem neredeyse çözümün orada olması mantıklı bir zorunluluktur. Örneğin ekonomik problemlerin çözümü önemli ölçüde gündelik ekonomi sürecinin işleyişindedir. Aksi halde problemin olduğu mekânı bırakıp başka mekânlarda çözüm aramak, Nasrettin Hoca'nın evin içinde karanlıkta kaybettiği iğneyi evin dışında araması gibi bir kaçış durumundan başka bir şey değildir.

Toplumsal gerçeklik açısından temel realitemiz şudur: Toplumlar arasında olduğu gibi aynı toplum içerisindeki bireyler arasında da farklılıklar kaçınılmazdır. Bu farklılıklar; siyasi, ekonomik, dini anlayış ve benzeri konularda, düşünce ve davranış çeşitliliği olarak tezahür etmektedir.

Şayet aynı toplum içerisinde yaşayan fertler hep bir ağızdan aynı şeyleri söylemiyor, farklı farklı düşünüyorlar ve aynı mekânı paylaşmak zorunda kalıyor iseler **beraber yaşayabilme probleminin** ortaya çıkması ve bu problemin de çözülmesi kaçınılmazdır. Bu problemin çözümü noktasında karşımıza iki seçenek çıkmaktadır. Ya en güçlü olanlar, en iyi kimseler olduklarına inananlar, diğerlerini yok edecekler, kendilerine boyun eğdirecekler ya da her şeye rağmen bir arada yaşamanın yolunu bulmuş olacaklar. Şayet ilk seçenekte olduğu gibi yok edilmesi gerektiğine inanılırsa, o zaman kötülüğün sistematik bir münasebetler zinciri sonucu meydana geldiğini değil de tesadüfen ortaya çıktığı kabul edilmiş

olunur⁹. –Oysa bu sosyoloji disiplinine uygun bir izah değildir- Yok eğer davranışlar arasında sistemli bir ilişkinin var olduğunu kabul ederseniz o zaman da bu sistematığı değiştirmeyi denemeniz gerekecektir.

Birinci seçeneğe benzer düzenlemenin teolojik anlamda dünya tarihinde en kestirme, en radikal biçimde yapıldığını biliyoruz. Kur'an'ın ve diğer kutsal kitapların haber verdiği Nuh Tufanı'nı kastediyorum. Nuh Tufanı'nın bize haber verilmesinin kıymeti ve anlamı nedir? Evrensel dinlerin metinleri içerisindeki parçaları yanında tümünü birden göz önüne aldığımızda Allah'ın insanlara şu mesajı verdiğini çıkarabiliriz. **“Ben farklılığı iyiliğin lehine yok ettim. Nuh Tufanı ile kurtulanlar salib kimselerdi¹⁰. Ama farklılık yine oldu”**. Haşa bu durum Allah'ın başarısızlığı mıdır? Elbette hayır. Öyleyse bu Allah'ın iradesidir. Ve çözüm ikinci seçenek çerçevesindedir. Yani farklılığa rağmen beraber yaşamayı başarabilmektedir. Ne var ki bizim bunu yani ikinci seçeneği metafizik bir realite olarak kabul etmemize rağmen ayrılıklar, zıtlıklar, anlaşamamazlıklar, mazlumun aleyhine olan haksızlıklar bazen dayanılmaz boyutlarda hissedilir. İstiklâl Marşı şairimiz Mehmet Akife böyle bir haksızlık, çaresizlik **“Ağzım kurusun yok musun ey Adl-i İlâhi”** dedirtir. Öyleyse biz ne yapmalıyız. Kamusal alan-özel alan ayırımındaki belirsizlikten tutunda bireysel psikolojik gerçeklikler ayırımına kadar pek çok ayırım; moda tabirle “ötekinin” varlığını nasıl kurumsallaştıracağız. Kurumsallaştırmak zorundayız. Çünkü en güçlü olanlar bile kendi kurguladıkları dünyada yaşama lüksüne sahip değildir. Kurgucu dimağlar Said Halim Paşa'nın ifade ettiği gibi eşyadan fikirlere intikal etme yerine fikirlerden eşyaya geçmeyi tercih eder. Bu sayede düşünceler sonsuz hayaller içerisinde her şeyi kendi emellerine, kurgularına göre tertip

⁹ Ruth Benedict; **Krizantem ve Kılıç**, (çev. T.Turgut). İş Bankası Yay. 1994. s.13.

¹⁰ K.K; Hud, 11/43, 46; Nuh, 71/26

edebileceğini¹¹ zannettiği muhayyel bir sosyal muhiti ikame etmeye çalışır. Oysa eşyanın düzeni buna müsait değildir. Hem de bunu “İyilik” adına yapmış olsanız bile.” Erzurum yöresinde çok sık söylenen bir söz var. “Zulüm ile abâd olanın ahiri berbat olur.”

Yine aynı sonuca ulaşıyoruz. Ötekinin varlığını, bireyselliğini, eşyanın bize öğrettiği meşruluk içerisinde kabul etmeliyiz. Bu düşünceye ulaşmanın ve icaplarını yerine getirmenin ne kadar zor olduğunu herkes bilir. İslamî üslûpla ifade ederse, **zihniyette “hicret”i gerçekleştirmek** dağlara yer değiştirmekten zordur. Beşeri bilimlerin bir kısmı mesaisinin çoğunu hala buna harcıyor.

“Ne yapmalıyız?” sorusunun cevaplandırılmasına tekrar dönelim. Kur’an’ın da desteğini alarak “Yazıklar olsun bana, keşke falanı fıanı dost edinmeseydim”¹² demeyecek kadar bağımsız düşünmek zorundayız. “Hayr zannettiğiniz şer olabilir. Şer zannettiğiniz de hayr olabilir” anlamındaki Kur’an’ın ifade ettiği hataya ve pişmanlığa düşmemek için **toplumsal değişmeyi** iyi özümsemeliyiz.

Darwin’in biyolojik alan için söylediği “Hayatta en güçlü ve en akıllı olanlar değil, en iyi adaptasyonu gerçekleştirenler kalır” sözünün yozlaşma, erozyona uğrama, kişiliksizleşme derecesine düşmemek kaydıyla sosyal alan için de geçerli olduğunu düşünebiliriz.

Başlıkta kullandığımız hoşgörüye gelince: Bence hoşgörünün mizaç, ahlâk ve dinî boyutları yanında bir de en önemlisi maddi boyutunun olduğudur. Hoşgörü fanatizm ve benzer tutumların oluşması, bireysel donanımların farklılaşmasıyla şekillenmektedir. Yani hoşgörü veya fanatizm sonuçtur. Kendiliğinden olan müstakil olgular olmayıp, çeşitli değişkenlerin bileşiminin

¹¹ S. Halim Paşa; **Buhranlarımız**, Baskıya Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s.76.

neticesidirler. Bu itibarla konunun başlığında ve işlenişinde aklın kullanımını önceledik.

Algımız, daha geniş bir ifadeyle dünya görüşümüz; içinde yaşadığımız sosyal çevremiz, kazanımlarımız, eğitim ve ekonomik düzeyimiz, zihnimize gelen tembihlerin sıklığı ve çeşitliliği ve en önemlisi olarak da kendi kendimizi sorgulama ve kontrol etmemizin keyfiyeti ve kemiyetiyle yakından alakalıdır. Bu itibarla ön yargılı olmak ya da olmamak irâdî bir durum değildir. Yani biz istediğimiz zaman ön yargısız davranamayız. Çünkü herkes farkında olmaksızın içinde yaşadığı, beslendiği şartların ve ileriye dönük isteklerinin kuşatması çerçevesinde düşünür ve davranır. Ancak bireyin bu beşerî özelliğin ve durumun farkında olması önemli yararlar sağlar.

Bir yöntem biçimi olarak; ben böyle düşünürken ötekinin neden benim gibi ya da benim neden onun gibi düşünmediğimin sebeplerini irdelemeliyiz. Başka bir söyleyişle, fanatizmin bir mizaç, bir iman işi olmaktan çok bireyin yukarıda zikrettiğimiz unsurlar bazında yeterli donanıma, imkâna ve beslenemeyişine dayalı bir sonuç olduğunu hatırdan uzak tutamayız. İslam Tarihinde Hz. Ali ve Hariciler arasındaki zıtlıkların bu türden bir farklılık olduğunu söyleyebiliriz;

Sosyal barışı ve hoşgörüyü zedeleyici değişkenler nelerdir? diye düşündüğümüzde, bu değişkenleri müşahadelerimiz çerçevesinde şöyle sıralayabiliriz.

- 1- Hızlı ve kesif miktarda coğrafi hareketlilik,
- 2-Sekülerleşme ve sekülerleşmenin menfî biçimi olan profanlaşma,
- 3- Ekonomi ve eğitim açısından tatminkâr olamayış,
- 4- Etkisi altında kalınan toplumların, kültürlerin indirekt, aleni olmayan manipulasyonları,

¹² K, K; Furkan, 25/28.

5- Grup ve ideoloji çatışmaları, kabile zihniyetinden kurtulamayıp,

6- Her ferdin hatta her kültürün, gelecekte yaşanılacak hayatın kendisinin istediği format ve muhteviyatta düzenlenmesini arzu ediş.

Bütün bunları göz önüne alarak diyebiliriz ki, dünyanın büyüşünü yitirmemesi, çoğulculuğun cümbüşünü, tekdüzeliğin yobazlığına bırakmaması için Yunus Emre'nin "Yaratılanı hoşgördük Yaratandan ötürü" hayat felsefesini ilke edinmek, gerek maddi alemin ve gerekse değışen sosyal nesnelliklerin ileride bizi nelerle karşılaştırabileceğini hesaba katarak hareket etmek durumundayız. Bu suretle evrensel değerlerin kapısını aralamış oluruz. Kurumlar bazında aklın ortaya koyduğu prensipleri temel, toplumsal özellikleri de takviye edici detay olarak kullanabilmemiz durumunda, sosyal bütünleşmeyi ve hoşgörüyü temin etmede çok önemli bir mesafeyi katetmiş oluruz.